

«Η Εξασφάλιση του Αγροτικού Εισοδήματος στο Πλαίσιο της Παραγωγικής Ανασυγκρότησης»

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Διδάκτορας του πανεπιστημίου UCD της Ιρλανδίας.

Περίληψη

Το άρθρο αυτό εξετάζει την εξασφάλιση του αγροτικού εισοδήματος στην Ελλάδα, στα πλαίσια της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) αφού με αυτήν συμμορφώνονται υποχρεωτικά τα κράτη μέλη. Στην περίπτωση της Ελλάδας, αυτό αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον μιας και αφορά περίπου το 12% του πληθυσμού. Γενικότερα ερευνάται ένα σύνολο δράσεων, επιλογών και στάσεων συγκεκριμένων θεσμών, κοινωνικών ομάδων και προσώπων που συμμετέχουν και συνδιαμορφώνουν την αγροτική κοινωνία και οικονομία. Εκτενέστερα, γίνεται μια σημειολογική προσέγγιση στις παραμέτρους που επηρεάζουν το αγροτικό εισόδημα στη Ελλάδα, τόσο σε επίπεδο χώρας και αγροτικής εκμετάλλευσης όσο και σε επίπεδο αγρότη- παραγωγού. Τα δεδομένα που προκύπτουν, πολλές φορές απέχουν από την μίζερη και υποβαθμισμένη εικόνα που προσπαθούν, εκούσια ή ακούσια, να παρουσιάσουν οι αγρότες για τους εαυτούς τους ή κάποιοι τρίτοι που ασχολούνται με τους αγρότες.

Λέξεις κλειδιά: αγροτικό εισόδημα, παραγωγός, οικονομία, κοινωνία, ανασυγκρότηση

Abstract

This article examines rural income security in Greece, in the context of the European Union's Common Agricultural Policy, which dominates the agricultural sector of the country and influences the agricultural income strongly. This is of special interest for Greece, since it concerns almost 12 per cent of its population. This work researches out actions, choices and attitudes of certain institutions, social groups and individuals, who participate and co-shape the rural society and economy. A semeiotic approach has been used to examine the parameters which influence the rural income in Greece, in EU level, in country level, in farm business level and in farmer's level. The facts which emerge, many times differ from the miserable and downgraded picture farmers, deliberately or not, try to show for themselves or some others who occupy with farmers, try to show for them.

Key words: rural income, producer, society, economy, reconstruction

Εισαγωγή

Στην οικονομική ανασυγκρότηση της Ελλάδας, σίγουρα θα πρέπει να συμβάλει και ο πρωτογενής τομέας της οικονομίας που συμμετέχει μόνον με 2,5% στο ΑΕΠ της (ΕC, 2012). Για να αυξηθεί το παραπάνω ποσοστό θα πρέπει να βελτιωθεί η ανταγωνιστικότητα των ελληνικών αγροτικών προϊόντων, η αποδοτικότητα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων αλλά και η παραγωγικότητα των ίδιων των παραγωγών. Όμως, δεν θα συμβεί αυτό ποτέ, αν δεν επιδιωχθεί

παράλληλα η ολιστική αγροτική ανάπτυξη της κοινωνίας της υπαίθρου, η οποία θα εξασφαλίσει το κατάλληλο αναπτυξιακό περιβάλλον εντός του οποίου θα ευδοκιμήσουν οι παραπάνω συντελεστές.

Η εξασφάλιση του αγροτικού εισοδήματος μαζί με την συγκράτηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο και την προστασία του περιβάλλοντος, αποτελούν τους τρεις βασικούς στόχους της αγροτικής ανάπτυξης (rural development) της ΚΑΠ της ΕΕ. Έτσι κι αλλιώς, ειδικότερα στην Ελλάδα, ως «το κύριο αγροτικό ζήτημα» θεωρούμε βασικά την υστέρηση των αγροτικών εισοδημάτων έναντι των μη αγροτικών εισοδημάτων (*Βεργόπουλος, 1975* και *ΠΑΣΕΓΕΣ, 2012*).

Παρακάτω προσεγγίζονται οι παράμετροι που επηρεάζουν το αγροτικό εισόδημα στην ΕΕ, τόσο σε επίπεδο χώρας και αγροτικής εκμετάλλευσης όσο και σε επίπεδο αγρότη-παραγωγού. Οι παράμετροι αυτές δεν μελετώνται ως ουδέτερα φαινόμενα με αναφορές στο τρίτο ενικό ή στο τρίτο πληθυντικό πρόσωπο. Τα φαινόμενα αυτά μελετώνται ως ενέργειες, στάσεις και αποτελέσματα συγκεκριμένων θεσμών, κοινωνικών ομάδων και προσώπων που συμμετέχουν και συνδιαμορφώνουν την αγροτική κοινωνία και οικονομία. Έτσι εξετάζεται πρώτα η Κοινή Αγροτική Πολιτική της ΕΕ, που καθορίζει πλέον σε μεγάλο βαθμό το εισόδημα των αγροτών (45% της καθαρής αξίας της αγροτικής παραγωγής) (*Δαμιανός, 2015*) και τις κατευθύνσεις της αγροτικής παραγωγής. Κατόπιν εξετάζεται η εθνική αγροτική πολιτική, όσο της παρέχεται η δυνατότητα από τις εθνικές κυβερνήσεις να αναπτύσσεται παράλληλα με την ΚΑΠ. Περιγράφεται επίσης η κατάσταση του αγροτικού τομέα και των αγροτών μέσα στο κάδρο της οικονομίας και της κοινωνίας με προσανατολισμό στην όσο το δυνατόν λιγότερο εφήμερη ανασυγκρότηση. Στην συζήτηση τέλος παρουσιάζονται επισημάνσεις και προτάσεις για την ανασυγκρότηση και την ανάπτυξη της υπαίθρου, που να είναι εφαρμόσιμες και να ικανοποιούν τις ανάγκες των σημερινών γενεών, χωρίς να υπονομεύουν την δυνατότητα ικανοποίησης των αναγκών των επόμενων γενεών.

Η Κοινή Αγροτική Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το Αγροτικό Εισόδημα

Στο άρθρο 33 της συνθήκης της ΕΟΚ (*EC, 1985*) περιλαμβάνονται οι βασικοί στόχοι της ΚΑΠ που είναι:

- Η αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας με την ανάπτυξη της τεχνικής προόδου, με την εξασφάλιση της ανάπτυξης της γεωργικής παραγωγής καθώς και με την άριστη χρησιμοποίηση των συντελεστών παραγωγής, ιδίως δε του εργατικού δυναμικού.
- Η εξασφάλιση ενός δίκαιου βιοτικού επιπέδου στο γεωργικό πληθυσμό μέσω της αύξησης του ατομικού εισοδήματος των εργαζομένων στη γεωργία.
- Η σταθεροποίηση των αγορών.
- Η εξασφάλιση του εφοδιασμού.
- Η διασφάλιση λογικών τιμών κατά την προσφορά των αγαθών στους καταναλωτές.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι στόχοι αυτοί ούτε έχουν αντικατασταθεί ούτε έχουν τροποποιηθεί ουσιαστικά από τις διαδοχικές μεταρρυθμίσεις της αρχικής συνθήκης και αποτελούν σημαντικό και αναπόσπαστο κομμάτι των διαφόρων αλλαγών έως και σήμερα.

Το 1958, καθορίστηκαν οι βασικές αρχές που διέπουν την Κοινή Αγροτική Πολιτική, οι οποίες συνίστανται:

- στην ενοποίηση της εσωτερικής αγοράς των αγροτικών προϊόντων,
- στην κοινοτική προτίμηση των ίδιων προϊόντων των χωρών μελών,
- στη χρηματοδοτική αλληλεγγύη με βάση τους κοινούς πόρους την Κοινότητα και
- στη συνυπευθυνότητα του παραγωγού στις δαπάνες που προκαλούνται λόγω των πλεονασμάτων των παραγόμενων αγροτικών προϊόντων (Μούσης, 2011).

Αισίως η ΚΑΠ τέθηκε σε πλήρη εφαρμογή το 1962. Ο μηχανισμός παρέμβασης της ΚΑΠ όπως διαμορφώθηκε, εξασφάλιζε μια κατώτατη τιμή

(τιμή παρέμβασης) για τους παραγωγούς και μία ανώτερη από την προηγούμενη και επιθυμητή για αυτούς, τιμή (τιμή προσανατολισμού), λογική όμως για τους καταναλωτές με άμεσο θετικό αντίκτυπο στο αγροτικό εισόδημα. Επιπλέον, οι τιμές των εισαγόμενων προϊόντων διαμορφώνονταν σε υψηλότερο επίπεδο της τιμής αγοράς στην Κοινότητα με επιβάρυνσή τους κατά την εισαγωγή, ώστε να μην ανταγωνίζονται τα ομοειδή κοινοτικά προϊόντα (Τζακώστα, 2010).

Κατά την πρώτη σημαντική μεταρρύθμιση της ΚΑΠ με το «Σχέδιο Mansholt» (Sicco¹ Leendert Mansholt) το 1972 προτάθηκαν λύσεις για το μικρό και κατακερματισμένο μέγεθος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, καθώς τα 2/3 αυτών είχαν λιγότερο από 10 εκτάρια έκταση (EC, 1968).

Στο μνημόνιο του «Σχεδίου Mansholt» επίσης διατυπώθηκαν έντονες κριτικές για τις μεγάλες διαφορές μεταξύ του αγροτικού εισοδήματος και του εισοδήματος των άλλων οικονομικών τομέων, εις βάρος βέβαια του πρώτου. Ο υψηλός μέσος όρος της ηλικίας των παραγωγών, ο οικογενειακός χαρακτήρας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και η χαμηλή εκπαίδευση των απασχολούμενων στη γεωργία ήταν επίσης αντικείμενα των συγκεκριμένων διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και μέτρων (EC, 1968). Το 1988 και σε συμφωνία με το «Πακέτο Ντελός» έγινε η δεύτερη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ, η οποία επέβαλε τις ποσοτώσεις στην παραγωγή (όχι στα βουνά από βούτυρο και στις λίμνες από κρασί) με παράλληλα μέτρα αποζημίωσης (π.χ. πληρωμένη αγρανάπαυση, χωματερές) και ενθάρρυνση για στροφή των παραγωγών προς άλλες διάφορες των πλεονασματικών καλλιέργειες. Επίσης διευκόλυνε με μέτρα και την πρόωρη συνταξιοδότηση των αγροτών (Πέζαρος, 2011).

Το 1992 και μετά τις διαπραγματεύσεις στο πλαίσιο της Γενικής Συμφωνίας Δασμών και Εμπορίου (GATT) στο Γύρο της Ουρουγουάης που άνοιξε εν μέρει τις παγκόσμιες αγορές, έρχεται η τρίτη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ, γνωστή και ως μεταρρύθμιση Ray Mac Sharry². Κατά την μεταρρύθμιση αυτή, εισάγεται για πρώτη φορά το καθεστώς των άμεσων χρηματικών ενισχύσεων

---

¹ Ολλανδός Επίτροπος Γεωργίας 1958–1972.

² Ιρλανδός Επίτροπος Γεωργίας 1989-1992.

προς τους αγρότες, μειώνονται οι τιμές στήριξης και πριμοδοτούνται τα μη πλεονασματικά παραγόμενα προϊόντα ανά στρέμμα, κιλό ή κεφάλι όταν πρόκειται για ζώα. Επίσης διευκολύνεται η μεταβίβαση της ιδιοκτησίας της γεωργικής γης καθώς και η χρήση της για άλλες, διαφορετικές, πέραν της αγροτικής παραγωγής (diversification) δραστηριότητες, όπως αγροτουρισμός, μεταποίηση, παραγωγή ενέργειας κ.α. (Cunha and Swinbank, 2011 και Σέμος, 2011).

Το 1999 και μετά από την διεύρυνση της ΕΕ, εξεδόθη ο κανονισμός του Συμβουλίου της Ευρώπης 1257/1999, γνωστός και ως «Ατζέντα 2000» που επέφερε μειώσεις των τιμών παρέμβασης στα προϊόντα των αροτραίων καλλιεργειών, στο βόειο κρέας και το γάλα. Μεγάλη έμφαση δόθηκε επίσης στην προστασία του περιβάλλοντος αλλά και στην ολιστική αγροτική ανάπτυξη της υπαίθρου (προγράμματα Leader) ως τον δεύτερο πυλώνα της ΚΑΠ (ως πρώτος πυλώνας αναφέρονται οι άμεσες ενισχύσεις) με ξεχωριστή χρηματοδότηση, που περιλαμβάνει και άλλες ομάδες πληθυσμού της υπαίθρου εκτός των αγροτών-παραγωγών (Σέμος, 2011).

Η πέμπτη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ θα ψηφιστεί στην Σύνοδο Κορυφής της Χαλκιδικής το 2003 και θα προβλέπει βασικά την ενιαία χρηματική ενίσχυση των αγροτών που είναι αποδεσμευμένη από την παραγωγή. Ουσιαστικά ενισχύεται η ιδιότητα του αγρότη-παραγωγού με το status (τα δικαιώματα) που είχε κατά τα έτη αναφοράς 2000 έως και 2002 και όχι με το τι παρήγαγε ακριβώς. Προϋπόθεση για την είσπραξη της Ενιαίας Αποδεσμευμένης Ενίσχυσης θα είναι η τήρηση των κανόνων της λεγόμενης «Πολλαπλής Συμμόρφωσης» που αφορά την προστασία του αγροτικού περιβάλλοντος, την ασφάλεια των τροφίμων, την καλή υγεία και διαβίωση των ζώων καθώς και την διατήρηση των εδαφών σε καλή γεωργική κατάσταση. Για αγρότες που δεν τηρούν τους κανόνες της «πολλαπλής συμμόρφωσης» προβλέπεται μύωση της βοήθειας που λαμβάνουν από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Από το 2007 εισάγεται επίσης ένα σύστημα παροχής επιχειρηματικών και άλλων συμβουλών προς τους αγρότες, από ιδιώτες επαγγελματίες. Όσον αφορά το εισόδημα, εισάγεται και η σταδιακά μειούμενη κατά έτος (3% μέχρι 5%) χρηματική ενίσχυση των

παραγωγών, από το ποσόν των συνολικών ενισχύσεων των 5000 ευρώ και πάνω (Ρουσιάνου, 2015).

Το ίδιο διάστημα εκσυγχρονίζεται και το Ολοκληρωμένο Σύστημα Διαχείρισης και Ελέγχου (Ο.Σ.Δ.Ε.) που είναι ο διοικητικός μηχανισμός ελέγχου των κοινοτικών χρηματικών ενισχύσεων του ΟΠΕΚΕΠΕ (Οργανισμός Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων). Η εφαρμογή του συστήματος αυτού ανατέθηκε στη ΠΑΣΕΓΕΣ (Πανελλήνια Συνομοσπονδία Γεωργικών Συνεταιρισμών) και μέσω μιας εταιρικής σύμβασης με συνεταιρισμούς και την Τράπεζα Πειραιώς ως βασικό μέτοχο, δημιουργήθηκε η Εταιρεία «Γαία Επιχειρείν Α.Ε.» η οποία τελικά ανέλαβε το έργο των ετήσιων δηλώσεων των καλλιεργειών και των εκτροφών των αγροτών προς τον ΟΠΕΚΕΠΕ (Ημερησία, 2015). Το όλο εγχείρημα βέβαια δέχτηκε και αρνητικά σχόλια από μερίδα του οικονομικού και αγροτικού τύπου ως προς την αποτελεσματικότητα σε θέματα διαφάνειας και ελέγχου.

Σύμφωνα με την Τράπεζα Πειραιώς (2015), το μεγαλύτερο μέρος των πόρων που διατέθηκαν στην Ελλάδα την περίοδο 2008-2013 από την ΚΑΠ αφορούσε τις άμεσες ενισχύσεις κατά 77,7%, ποσοστό υψηλότερο κατά 10 ποσοστιαίες μονάδες από τον μέσο όρο της ΕΕ (68%). Ο Δαμιανός (2015) υποστηρίζει ότι οι ευρωπαϊκές ενισχύσεις (2.282.300.000 € για το 2013) που αποτελούσαν το 45% της καθαρής αξίας της αγροτικής παραγωγής της Ελλάδας, κατανεμήθηκαν άνισα μεταξύ των αγροτικών νοικοκυριών. Δηλαδή το 50% του συνόλου των άμεσων εισοδηματικών ενισχύσεων απορροφήθηκε από το 10% των μεγάλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Εδώ η κλιμάκωση των ενισχύσεων, με φθίνοντα συντελεστή όσο μεγαλώνουν τα εισοδήματα, φαντάζει να είναι απαραίτητη. Επί πλέον ο Κολλάτος (2010) επεκτείνει το θέμα και υποστηρίζει ότι οι οδηγίες της ΕΕ σχετικά με την ΚΑΠ, δεν εφαρμόστηκαν σωστά στην Ελλάδα και οι επιδοτήσεις που δόθηκαν στους αγρότες δεν είχαν ουσιαστικό αποτέλεσμα αλλά εφήμερο και επιφανειακό. Έκανε ουσιαστικά πολλούς αγρότες, αλλά και μη αγρότες, κυνηγούς επιδοτήσεων (subsidies' hunters) αντί παραγωγούς προϊόντων.

Ανατροπές στις αγροτικές ενισχύσεις φέρνει η νέα ΚΑΠ σύμφωνα με το ΥΠΑΤ (2015) που επαναφέρει τη σύνδεσή τους με την παραγωγή των αγροτικών προϊόντων για την περίοδο 2014-2020. Επιδοτήσεις δικαιούνται μόνον οι «ενεργοί» αγρότες και αποκλείονται εκείνοι που αφήνουν ακαλλιέργγητη τη γη τους σε ποσοστό πάνω από το 50%. Σε λίστα προώθησης μπαίνουν 13 προϊόντα: ρύζι, δημητριακά, βοοειδή, βιομηχανική ντομάτα, πορτοκάλια, αιγοπρόβατα, όσπρια, ψυχανθή για ζωοτροφές, σπόροι, σπαράγγια, μεταξοσκώληκες, τεύτλα και συμπύρηνα ροδάκινα. Οι καπνοπαραγωγοί μένουν εκτός επιδοτήσεων, ενώ οι ελαιοπαραγωγοί στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές θα ενισχυθούν με 100 εκ. ευρώ. Η νέα ΚΑΠ προβλέπει την κατανομή του 25% των συνολικών κονδυλίων του εθνικού φακέλου στους βοσκοτόπους (17,8 εκατομμύρια στρέμματα), του 47% στις αροτραίες εκτάσεις (20 εκ. στρ.) και του 28% στους δενδρώνες (9,7 εκ. στρ.). Με αυτόν τον τρόπο υποστηρίζεται ότι δίδεται στον παραγωγό μια χονδρική κατεύθυνση παραγωγής και δραστηριοτήτων.

Ο Αγροτικός Τομέας στην Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία

Ιστορικά μπορούμε να πούμε ότι το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα έχει τους εξής έξι σταθμούς:

- 1) Τη διανομή των εθνικών γαιών του 1871 από τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο,
- 2) Τη σταφιδική κρίση του 1892-93, όταν σταφίδα κάλυπτε το 50% των εθνικών εξαγωγών,
- 3) Την διεκδίκηση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας από τους κολίγους και την εξέγερση στο Κιλελέρ (1881-1910),
- 4) Το αγροτικό «θαύμα» του μεσοπολέμου με την αύξηση της γεωργικής παραγωγής, την αύξηση των εξαγωγών, τα μεγάλα εγγειοβελτιωτικά έργα, την ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας το 1917, την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας το 1929 και την ίδρυση των γεωργικών συνεταιρισμών σε ευρεία κλίμακα,

- 5) Την μεταπολεμική πορεία με την εκβιομηχάνιση της χώρας, την εγκατάλειψη της υπαίθρου, την αστυφιλία του αγροτικού πληθυσμού και την μετανάστευση προς το εξωτερικό και
- 6) Την μεταπολιτευτική περίοδο οπότε ανακάμπτει η αγροτική οικονομία με την ΚΑΠ της ΕΕ αλλά και με την «φιλοαγροτική» πολιτική εκ μέρους των εθνικών κυβερνήσεων (Καρανικόλας, 2009, Σφήκα-Θεοδοσίου 2000, Σταυρόπουλος, 1979).

Η «φιλοαγροτική» αυτή πολιτική από τις κυβερνήσεις που ήταν στην εξουσία μεταξύ 1981-1993 και ειδικότερα από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ (Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα), χαρακτηρίστηκε από άκρατο λαϊκισμό που μεταφράστηκε σε αύξηση των δαπανών εισοδηματικού χαρακτήρα από το 13,8% του αγροτικού προϊόντος σε 35%, ενώ αντίθετα υπήρξε μείωση των δαπανών για επενδύσεις διαρθρωτικού χαρακτήρα από το 4,3% του αγροτικού προϊόντος σε 4% την ίδια περίοδο (Λουλούδης και Μαραβέγιας 1999). Οι χρηματοδοτήσεις για συνεχείς αυξήσεις των εισοδηματικών επιδοτήσεων, πέραν των δυνατοτήτων του κράτους, γινόταν από την ΑΤΕ (Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος) συνήθως με προφορικές, στα όρια της νομιμότητας, εγγυήσεις του κράτους, το οποίο ιδιαίτερα μετά το 1985 αδυνατούσε να καλύψει τις σχετικές υποχρεώσεις του (Λουλούδης, 1995). Τελικά εκτός του κλεισίματος της ΑΤΕ το 2012, το κόστος αυτής της πολιτικής ήταν διπλό. Από τη μία πλευρά μειώθηκε η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής γεωργίας και παρέμεινε το παραγόμενο προϊόν της στάσιμο. Και από την άλλη, εγκαταστάθηκε ένα πλαίσιο σχέσεων κράτους και αγροτών στο οποίο κυριάρχησε ο κρατικός κορπορατισμός με κομματικές παρεμβάσεις σε κάθε συλλογική έκφραση των αγροτών (Λουλούδης και Μαραβέγιας, 1999).

Παρ' όλα αυτά στις μέρες μας τα προϊόντα του αγροτικού τομέα ενισχύουν ιδιαίτερος την εξαγωγική δραστηριότητα της χώρας μας, φτάνοντας σε ποσοστό 17,5% το έτος 2011 επί του συνόλου των εξαγόμενων προϊόντων όπως παρουσιάζεται στον παρακάτω Πίνακα 1. Η έκταση των κυρίως αγροτικών περιοχών της Ελλάδας καταλαμβάνει το 82% της συνολικής της έκτασης, έναντι του σαφώς μικρότερου ποσοστού 57,6% στην ΕΕ-27.

Σχεδόν ο μισός πληθυσμός της χώρας, σε ποσοστό 43%, κατοικεί στις κυρίως αγροτικές περιοχές, ενώ στην υπόλοιπη ΕΕ-27 μόλις το 23,6% του πληθυσμού κατοικεί σε αυτές. Ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα μεγέθη που αφορούν την απασχόληση στον τομέα αυτόν το έτος 2011. Ειδικότερα, ο αγροτικός τομέας απασχολεί στο σύνολό του 507.000 άτομα, αριθμός που αντιστοιχεί στο 12,4%

Πίνακας 1. Βασικά μεγέθη του αγροτικού τομέα της Ελλάδας (έτος 2012)

ΜΕΓΕΘΗ	ΕΕ-27	ΕΛΛΑΔΑ
Έκταση κυρίως αγροτικών ³ περιοχών έναντι των ενδιάμεσων και των αστικών περιοχών (% της συνολικής, 2008)	57,6	82
Πληθυσμός κυρίως αγροτικών περιοχών (% του συνολικού, 2008)	23,6	43
Έκταση ανά εκμετάλλευση (σε εκτάρια, 2011)	14,6	4,9
Απασχόληση κυρίως αγροτικών περιοχών (% της συνολικής, 2008)	21,7	41
Ποσοστό απασχόλησης αγροτικού τομέα στο σύνολο (% , 2011)	5	12,4
Αξία προϊόντος γεωργικού τομέα, σε τρέχουσες τιμές (δισ €, 2012)	405,6	10,8
Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία, σε βασικές τιμές (δισ €, 2012)	159,4	5,1
Α.Π.Α. κυρίως αγροτικών περιοχών (% της συνολικής, 2008)	17,2	34
Ποσοστό γεωργίας στο ΑΕΠ (% , 2011)	1,2	2,5
Ποσοστό Α.Π.Α. αγροτικού τομέα στην οικονομία (% , 2011)	2,3	4
Μερίδιο εισαγωγών αγροτικών προϊόντων στο σύνολο (% , 2011)	5,8	13,6
Μερίδιο εξαγωγών αγροτικών προϊόντων στο σύνολο (% , 2011)	6,8	17,5
Εμπορικό ισοζύγιο αγροτικών προϊόντων (σε δισ €, 2011)	6580	-1,9

Πηγή: European Commission, Agriculture in the EU, Statistical and Economic Information, Report 2012

³ Με βάση την μεθοδολογία του ΟΟΣΑ (OECD, 1994) «κυρίως αγροτικές» περιοχές χαρακτηρίζονται εκείνες που το 50% και άνω του πληθυσμού τους κατοικούν σε περιοχές πληθυσμιακής πυκνότητας κάτω των 150 κατοίκων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο.

του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας, και είναι υπερδιπλάσιο από αυτό της ΕΕ-27 άρα η εξασφάλιση του εισοδήματος των Ελλήνων αγροτών είναι ιδιαίτερα σημαντική.

Στο χρονικό διάστημα από το 1981 που η Ελλάδα έγινε πλήρες μέλος της ΕΕ μέχρι σήμερα, δεν φαίνεται να υπάρχει μία ξεκάθαρη εθνική αγροτική πολιτική και στρατηγική που να εφαρμόζεται παράλληλα και δίχως να συγκρούεται με την ΚΑΠ.

Κάποιος δεν θα μπορούσε εύκολα να αναφέρει πρωτοβουλίες των εθνικών κυβερνήσεων που να καινοτομούν και να επενδύουν στον παραγωγικό ιστό και στο ανθρώπινο δυναμικό του πρωτογενούς τομέα της χώρας εκμεταλλευόμενες τα τοπικά συγκριτικά πλεονεκτήματα. Η συνήθης τακτική των κυβερνήσεων περιορίζονταν και ακόμα περιορίζεται σε μεγάλο βαθμό στο:

- να διανέμουν τις άμεσες ενισχύσεις (επιδότησεις) και τα κονδύλια για την Αγροτική Ανάπτυξη από την ΕΕ και να τα παρουσιάζουν ως επιτεύγματά τους,
- να αλλάζουν κάθε τόσο τον νόμο που διέπει τους συνεταιρισμούς και τους αγροτικούς συλλόγους κατά το κομματικό δοκούν, σε σημείο που τη δεκαετία του '80 να διασπαστεί η παλιά ΓΕΣΑΣΕ (Γενική Συνομοσπονδία Αγροτικών Συλλόγων Ελλάδας) σε νέα ΓΕΣΑΣΕ και σε ΣΥΔΑΣΕ (Συνομοσπονδία Δημοκρατικών Αγροτικών Συλλόγων Ελλάδος) , ενώ η ΠΑΣΕΓΕΣ αποτελούσε απλά μιάντα μεταφοράς των κυβερνητικών πολιτικών επιλογών (Λουλούδης και Μαραβέγιας, 1999),
- να εξαγγέλλουν ενέργειες και δράσεις ατελέσφορες π.χ. μητρώο αγροτών, κτηματολόγιο, περιουσιολόγιο, τράπεζα γης,
- να μην έχουν συνέχεια στην πολιτική τους κατά την εναλλαγή τους στην εξουσία και
- να αρκούνται απλά στην διαδικαστική διεκπεραίωση των αποφάσεων και των οδηγιών των Βρυξελλών χωρίς την δημιουργία ενός οράματος για την αγροτική ανάπτυξη της χώρας.

Ο Δαμιανός (1999) αναφέρει ότι η ρυθμιστική παρουσία του κράτους στην ελληνική γεωργία δεν οδηγεί, όπως συμβαίνει σε άλλες χώρες της ΕΕ, στη

συγκρότηση ενός συστήματος τεχνικής, οικονομικής και συγχρόνως κοινωνικής οργάνωσης, τέτοιας που να μεταμορφώνει την αγροτική εκμετάλλευση σε «επιχειρηματική» μονάδα και να την ενσωματώνει καθέτως σε ένα αγροτροφικό σύμπλεγμα. Αντίθετα, η κρατική παρέμβαση στην περίπτωση παραμένει «εξωτερική» απέναντι στο αντικείμενο της, ασκώντας μιας μορφής ποδηγέτησης (συνεταιρισμοί, σύλλογοι, οργανώσεις) και ελέγχου παρά υποστήριξης μέσω ενός οργανωμένου πολιτικού σχεδίου.

Οι Γεωργικές Εκμεταλλεύσεις ως επιχειρήσεις

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 1, το μειονέκτημα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας όσον αφορά τη διάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, είναι το ιδιαίτερα μικρό τους μέγεθος. Το μέσο μέγεθος της εκμετάλλευσης διαμορφώνεται στα 4,9 εκτάρια (49 στρέμματα) το 2011, ενώ αυτό της ΕΕ-27 είναι σχεδόν τριπλάσιο και ανέρχεται σε 14,6 εκτάρια (146 στρέμματα) πράγμα που είναι καθοριστικό για την αποδοτικότητα, ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητά της.

Βασικό περιεχόμενό της συζήτησης γύρω από την αγροτική οικονομία στην Ελλάδα παραμένει η ερώτηση αν αναπτύσσονται καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής στη γεωργία, δηλαδή αν το αγροτικό προϊόν παράγεται σε αγροτικές ιδιωτικές επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν ξένη εργατική δύναμη και αν το υπερ-προϊόν που δημιουργείται παίρνει τη μορφή υπεραξίας, που συλλαμβάνεται στη σφαίρα παραγωγής (Βεργόπουλος, 1975). Σήμερα σε αγροτικές επιχειρήσεις που απασχολούν αλλοδαπούς εργάτες αυτό ενδεχομένως να συμβαίνει (π.χ. παραγωγή φράουλας στη Μανωλάδα Ηλείας). Ο Σακελλαρόπουλος (2011) από την άλλη μεριά υποστηρίζει ότι το μικρό αγροτικό νοικοκυριό, αποτέλεσε το βασικό δομικό στοιχείο, το κύτταρο της αγροτικής οικονομίας στην Ελλάδα. Η μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση έχει αποδείξει τόσο την αντοχή όσο και την υπεροχή της έναντι της καπιταλιστικής επιχείρησης στη γεωργία. Για τις συνθήκες υπεραξίωσης του συνολικού κεφαλαίου, η οικογενειακή εκμετάλλευση, κυρίως λόγω της μεγάλης συμπίεσης του κόστους της, είναι πολύ πιο ευνοϊκή από την καπιταλιστική

επιχείρηση. Έτσι η αγροτική οικονομία ενσωματώνεται στην καπιταλιστική παραγωγή μέσω της οικογενειακής εκμετάλλευσης και όχι μέσω των άμεσων επενδύσεων κεφαλαίου στη γεωργία. Αντίθετα οι Κασίμης και Λουλούδης (1999) θεωρούν ότι οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις στην Ελλάδα ούτε είναι εκ φύσεως βιώσιμες είναι ούτε μπορεί να θεωρηθούν ικανές μεγέθυνσης. Το μέσο οικονομικό μέγεθος ανά γεωργική εκμετάλλευση των 9.266,8 €, (ΕΕ-27 στα 25.450,2 €), το οποίο αναφέρεται από το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης (ΥΠΑΤ, 2015 και EC, 2015) αν και δεν διευκρινίζεται αν περιλαμβάνει τις άμεσες ενισχύσεις της ΕΕ, τις αποζημιώσεις ή το τυχόν εξωγεωργικό εισόδημα, σαν ποσόν είναι αδύνατο να καλύψει πλήρως τις ανάγκες ενός μέσου τετραμελούς αγροτικού νοικοκυριού. Έτσι οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις αδυνατούν να προγραμματίσουν και να σχεδιάσουν για το μέλλον, πόσο μάλλον να κάνουν επενδύσεις παγίου κεφαλαίου γεγονός του οποίου η αρνητική πορεία φαίνεται και στις στατιστικές Γεωργίας-Κτηνοτροφίας της ΕΛΣΤΑΤ (2015). Η ανάπτυξη των γεωργικών εκμεταλλεύσεων φαίνεται να εμπίπτει στη γενικότερη διαπίστωση που παρουσιάζει ο Μαυρίδης (2015) για την Ελλάδα η οποία συνεχώς αναπτύσσεται χωρίς να καταφέρνει να χαρακτηριστεί αναπτυγμένη. Ένα ελπιδοφόρο μήνυμα πάντως εκπέμπεται από απόφαση του ΥΠΑΤ (2015) σχετικά με την δυνατότητα που παρέχει στους κατ' επάγγελμα αγρότες (περίπου 500.000) να μεταποιούν και να διαθέτουν τα προϊόντα που παράγουν επίσημα και με την σχετική άδεια, εξασφαλίζοντας έτσι εναλλακτικούς τρόπους αύξησης του εισοδήματός τους.

Το Αγροτικό Εισόδημα

Ποιο είναι το ατομικό ή οικογενειακό (household income) εισόδημα που το δημιουργούν οι αγρότες και καλούνται οι πολιτικοί να το διασφαλίσουν ή και να το ενισχύσουν με τις αποφάσεις τους; Σύμφωνα με το Νόμο 2238/1994 που ίσχυε μέχρι 31-12-2013, το αγροτικό εισόδημα προσδιορίζονταν τεκμαρτώ με πολλαπλασιασμό των ακαθάριστων εσόδων της επιχείρησης με ειδικούς, κατά κλάδο εκμεταλλεύσεων, συντελεστές καθαρού εισοδήματος. Αποτελεί κοινό τόπο ότι ο προσδιορισμός του αγροτικού εισοδήματος είναι δύσκολος επειδή

έτσι κι αλλιώς είναι δύσκολος ο προσδιορισμός του κέρδους από μία γεωργική επιχείρηση. Σε κάθε περίπτωση βασιζόμαστε στη συμβολική δήλωση των παραγωγών. Ο Hill (2008) ενδεικτικά αναφέρει ότι η εμπειρία δεκαετιών εργασίας ειδικότερα πάνω στις μετρήσεις του αγροτικού εισοδήματος, έχει δείξει ότι υπάρχουν συστηματικά λάθη (αστοχίες) στην διαδικασία με την οποία η στατιστική τροφοδοτεί δεδομένα στην διαμόρφωση της πολιτικής. Ο ίδιος κάνει δριμεία κριτική στην EUROSTAT υποστηρίζοντας ότι (τότε) «η ΕΕ δεν έχει αξιόπιστα στατιστικά για τα εισοδήματα των αγροτικών νοικοκυριών». Ο Δαμιανός (2015) επίσης αναφέρει ότι οι πληροφορίες για τα αγροτικά εισοδήματα, έστω και αν προέρχονται από σοβαρές πηγές όπως είναι το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Γεωργικής Λογιστικής Πληροφόρησης (ΔΙΓΕΛΠ) δεν είναι κατάλληλα για την εφαρμογή της νέας φορολογικής μεταρρύθμισης για τους αγρότες. Για την ελληνική περίπτωση, η Τράπεζα Πειραιώς (2015) που πήρε το χαρτοφυλάκιο της Αγροτικής Τράπεζας μετά το κλείσιμο της, υποστηρίζει ότι την τελευταία δεκαετία το αγροτικό εισόδημα στην Ελλάδα μειώθηκε, κατά μέσο όρο, σε ετήσια βάση κατά 0,4%, ενώ στις χώρες της ευρωζώνης αυξήθηκε κατά 1,6%. Η νέα Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ), που ξεκίνησε ήδη από την 1η Ιανουαρίου 2015 και ολοκληρώνεται το 2020, θα διαθέσει περισσότερα από 19,5 δισ. ευρώ στην Ελλάδα με προσανατολισμό την αύξηση της ποιότητας παραγωγής και την αύξηση των εξαγωγών. Με αυτό το δεδομένο και λαμβάνοντας υπόψη τις εκτιμήσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις γεωργικές αγορές της Ευρωπαϊκής Ένωσης την επόμενη δεκαετία (2015-2024), οι ερευνητές θεωρούν ότι υπάρχουν σημαντικά περιθώρια βελτίωσης του αγροτικού εισοδήματος στην Ελλάδα. Η εκτίμηση για τη μέση αθροιστική μεταβολή διαμορφώνεται στο 9%. Ωστόσο, κρίσιμη παράμετρος της μεταβολής του αγροτικού εισοδήματος παραμένει η διαμόρφωση του κόστους παραγωγής. Και η Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ενώσεων Αγροτικών Συνεταιρισμών (ΠΑΣΕΓΕΣ, 2012) σε μελέτη της ισχυρίζεται ότι το πραγματικό αγροτικό εισόδημα στην Ελλάδα μειώθηκε σημαντικά. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 2 ιδιαίτερα έντονη ήταν η μείωση του αγροτικού εισοδήματος κατά το έτος 2008, καταγράφοντας πτώση της τάξεως των 14 ποσοστιαίων μονάδων.

Μετά από μία μικρή ανάκαμψη κατά το έτος 2009 (+ 2.1%) το αγροτικό εισόδημα στην Ελλάδα μειώθηκε εκ νέου σημαντικά τόσο κατά το 2010 (- 8.3%) όσο κατά το 2011 (5.3%). Είναι προφανής η σημαντική διεύρυνση της απόκλισης του αγροτικού εισοδήματος στην Ελλάδα, τόσο σε σχέση με το μέσο όρο της ΕΕ – 27, όσο και σε σχέση με το μέσο όρο των χωρών της ευρωζώνης (ΕΕ-16).

Πίνακας 2: Ετήσια μεταβολή αγροτικού εισοδήματος (σε ΕΕ και Ελλάδα)

Έτος	ΕΕ-27		ΕΕ-16		Ελλάδα	
	Δείκτης Α (2005=100)	Μεταβολή (%)	Δείκτης Α (2005=100)	Μεταβολή (%)	Δείκτης Α (2005=100)	Μεταβολή (%)
2006	103,9	+3,9	103,0	+3,0	95,2	-5,2
2007	114,3	+10,0	110,9	+7,7	102,9	+8,1
2008	110,4	-3,4	102,0	-8,0	88,5	-14,0
2009	98,5	-10,8	89,9	-11,8	90,4	+2,1
2010	111,1	+12,8	100,9	+12,2	83,5	-8,3
2011	118,3	+6,5	102,9	+1,9	79,1	-5,3

Πηγή: Eurostat, 20.12.2011

Αλλά πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι και τα εισοδήματα που παράγονται από άλλους τομείς της οικονομίας έχουν μειωθεί επίσης όπως φαίνεται στον Πίνακα 3 που δείχνει το διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού του γενικού πληθυσμού για τα έτη 2008-2014.

Πίνακας: 3. Διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριών- Καθαρή, ετήσια αύξηση (%) 2008 – 2014.

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ελλάδα	0.84	0.63	-10.50	-10.56	-9.76	-6.56	-1.61
Euroarea	0.62	0.51	-0.56	-0.32	-1.61	-0.34	0.76
EU	1.27	1.43	-0.40	-0.26	-0.85	0.00	0.62

Πηγή: OECD, Εθνικοί Λογαριασμοί (National Accounts at a Glance - processed data)

Κρίσιμη παράμετρος της πτώσης του αγροτικού εισοδήματος παραμένει η σημαντική αύξηση του κόστους παραγωγής, όπως εκφράζεται από το μέσο γενικό δείκτη εισροών (Πίνακας 4), ο οποίος αυξήθηκε κατά 11% το 2008 και κατά 4% περίπου το 2010. Το 2011 η άνοδος του μέσου γενικού δείκτη εισροών, σύμφωνα με τα στοιχεία της στατιστικής υπηρεσίας, καταγράφει νέα

σημαντική αύξηση, της τάξεως των 8,7 ποσοστιαίων μονάδων, προερχόμενη κυρίως από τη σημαντική αύξηση στους λογαριασμούς της ενέργειας (12,6%), των λιπασμάτων (10,4%) και των ζωοτροφών (8%) (ΠΑΣΕΓΕΣ, 2015).

Από την άλλη πλευρά, σημαντική κάμψη καταγράφηκε κατά το 2011 στις τιμές παραγωγού ορισμένων σημαντικών προϊόντων της φυτικής παραγωγής, όπως στο βαμβάκι, στα πορτοκάλια, στις πατάτες, και σε ορισμένα είδη κηπευτικών, με συνέπεια την πτώση του γενικού δείκτη εκροών (-1,1%) σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 4 που ακολουθεί. Οι εξελίξεις αυτές κατά το 2011 επίδρασαν αρνητικά στο αγροτικό εισόδημα, εξαιτίας της σημαντικής αύξησης του κόστους παραγωγής (+8,7%) σε σχέση με το 2010, ενώ οι τιμές παραγωγού δείχνουν πτώση (-1,1%), με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται ένας ιδιαίτερα υψηλός αρνητικός δείκτης εισοδήματος (-9,8%).

Πίνακας 4: Εξέλιξη διαφοράς κόστους παραγωγής και τιμών παραγωγού (χωρίς επιδοτήσεις)

Έτος	Κόστος παραγωγής		Τιμές παραγωγού		Διαφορά (στήλη Β- στήλη Δ)
	Δείκτης Εισροών (2005=100) (στήλη Α)	Μεταβολή (%) (στήλη Β)	Δείκτης Εκροών (2005=100) (στήλη Γ)	Μεταβολή (%) (στήλη Δ)	
2006	103.9	3.9	107,5	7.5	3.6
2007	110.5	6.4	118,9	10.6	4.2
2008	122.7	11.0	114,9	- 3.4	-14,4
2009	115.4	- 6.0	112,4	- 2.2	3.8
2010	120.2	4.2	127,5	13.5	9.3
2011	130.6	8.7	126,1	-1.1	-9.8

Πηγή : ΕΛ.ΣΤΑΤ στο www.paseges.gr (27-10-20015).

Οι ως άνω αναφερόμενες δυσμενείς εξελίξεις επιδεινώθηκαν και εξαιτίας της επιβολής έκτακτων μέτρων όπως ο ΕΝΦΙΑ (Ενιαίος Φόρος Ιδιοκτησίας Ακινήτων) και η αύξηση του αγροτικού τιμολογίου της ΔΕΗ, κατά την εφαρμογή του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής (2^ο Μνημόνιο) με συνέπεια την περαιτέρω μείωση του αγροτικού εισοδήματος. Αρνητικά αναμένεται να επιδράσει και η κατάργηση από 01.01.2014 του τεκμαρτού προσδιορισμού (Ν.2238/1994) του καθαρού γεωργικού εισοδήματος

και έτσι και το κέρδος που αποκτάται από αγροτική επιχειρηματική δραστηριότητα, προσδιορίζεται πλέον όπως και το κέρδος από οποιαδήποτε άλλη επιχειρηματική δραστηριότητα (Ν.4172/2013 και Ν. 4328/2015) και φορολογείται με 13%. Αλλά επιπροσθέτως φορολογούνται και οι ενισχύσεις/επιδότησεις όταν υπερβαίνουν τις 12.000 € αλλά και το εισόδημα από αγροτικά φωτοβολταϊκά στοιχεία (Ν. 4316/2014). Σημειώνεται ότι η φορολογία των αγροτικών εισοδημάτων προβλέπεται να αυξηθεί (3^ο Μνημόνιο για την έξοδο από την κρίση χρέους, Αύγουστος 2015) από το 13% το 2015 στο 20% για τα εισοδήματα του 2016 και στο 26% για τα εισοδήματα του 2017 (www.in.gr 2015). Εδώ να σημειώσουμε ότι μέχρι το 2014 η σχέση των αγροτών με την εφορία ήταν χαλαρή, ενώ μέχρι το 1994 ήταν σχεδόν ανύπαρκτη.

Σύμφωνα με την εφημερίδα Agrenda (2015) και τα sites express.gr, huffingtonpost.gr, in.gr (2015) από επικαλούμενα στοιχεία του υπουργείου Οικονομικών, φαίνεται ότι εννέα στους 10 αγρότες (σύνολο αγροτών 516.000) δήλωσαν το 2014 εισόδημα έως 5.000 ευρώ ενώ ποσοστό 5%, δήλωσαν εισόδημα πάνω από 12.000 ευρώ. Οι 104.768 ή το 19,60% δήλωσαν στην εφορία μηδενικό εισόδημα ή ζημία, ενώ εισόδημα μέχρι 1.000 ευρώ δήλωσαν 233.674 αγρότες που αναλογεί στο 43,85% του συνόλου. Το συνολικό εισόδημα που δηλώθηκε το 2014 από όσους διαθέτουν αγροτικά εισοδήματα ανήλθε σε 1,3 δισ. ευρώ ενώ το μέσο αγροτικό εισόδημα ανήλθε στα 2.518 ευρώ. Όπως καταλαβαίνει κανείς με μια ματιά, τα παραπάνω στοιχεία δύσκολα μπορούν να συνδεθούν με την πραγματικότητα και από τον πιο καλόπιστο παρατηρητή.

Ο Αγρότης ως Επιχειρηματίας

Ο Έλληνας αγρότης μάλλον δεν ενστερνίζεται εύκολα τον ρόλο του επιχειρηματία ίσως επειδή συνεπάγεται αυξημένες ευθύνες προς το κοινωνικό σύνολο, υποχρεώσεις προς την εφορία (κράτος), γνώση της αγοράς, δεξιότητες marketing και ενημέρωση σχετικά με την ΚΑΠ και τη σχετική νομοθεσία αλλά και από χαμηλή αυτοεκτίμηση. Στο Νόμο 3874/2010 αγρότης είναι το ενήλικο

φυσικό πρόσωπο που έχει δικαίωμα εγγραφής στο Μητρώο Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, εφόσον πληροί σωρευτικά τις ακόλουθες προϋποθέσεις:

- Είναι κάτοχος αγροτικής εκμετάλλευσης.
- Ασχολείται επαγγελματικά με αγροτική δραστηριότητα στην εκμετάλλευση τουλάχιστον κατά 30% του συνολικού ετήσιου χρόνου εργασίας του.
- Λαμβάνει από την απασχόλησή του σε αγροτική δραστηριότητα τουλάχιστον το 35% του συνολικού ετήσιου εισοδήματός του.
- Είναι ασφαλισμένος στον Οργανισμό Γεωργικής Ασφάλισης (Ο.Γ.Α.).

Μετά την υπογραφή από την Ελλάδα του 3^{ου} Μνημονίου με τους δανειστές (Ευρωπαϊκή Τράπεζα και Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Στήριξης) τον Αύγουστο του 2015, οι ελληνικές αρχές έχουν δεσμευτεί να καταστήσουν πιο αυστηρό και περιοριστικό τον ορισμό του επαγγελματία αγρότη αποβλέποντας στην αύξηση των εσόδων του κράτους μέσω της μείωσης του αριθμού των πολιτών που απολαμβάνουν φορολογικών ελαφρύνσεων ως αγρότες (*Δαμιανός, 1015*). Τα τελευταία χρόνια πάντως η κοινή γνώμη άλλαξε και δεν κατατάσσει πια το επάγγελμα του γεωργού ή του κτηνοτρόφου αλλά και την ιδιότητα του αγρότη, στις τελευταίες θέσεις της επαγγελματικής και κοινωνικής κλίμακας. Και αυτό οφείλεται βασικά στην οικονομική πρόοδο των αγροτών αλλά και στους καλλίτερους όρους διαβίωσης που πολλοί απολαμβάνουν, σε συνδυασμό και με την υποβάθμιση των αντίστοιχων όρων διαβίωσης των κατοίκων των αστικών περιοχών. Οι αγρότες πλέον ενισχύονται από αυτή τη θετική αλλαγή της κοινής γνώμης και αρχίζουν να ενεργούν ως επιχειρηματίες.

Το εξω-γεωργικό εισόδημα των παραγωγών

Η πολυαπασχόληση των αγροτών που αποφέρει εξω-γεωργικό εισόδημα, θεωρείται σήμερα ένα φαινόμενο ιδιαίτερα διαδεδομένο με τάσεις αύξησης στο επίπεδο του νοικοκυριού και είναι αποδεκτό πλέον από τις αγροτικές οργανώσεις και τους φορείς άσκησης αγροτικής πολιτικής (*Ζακοπούλου, 1999*).

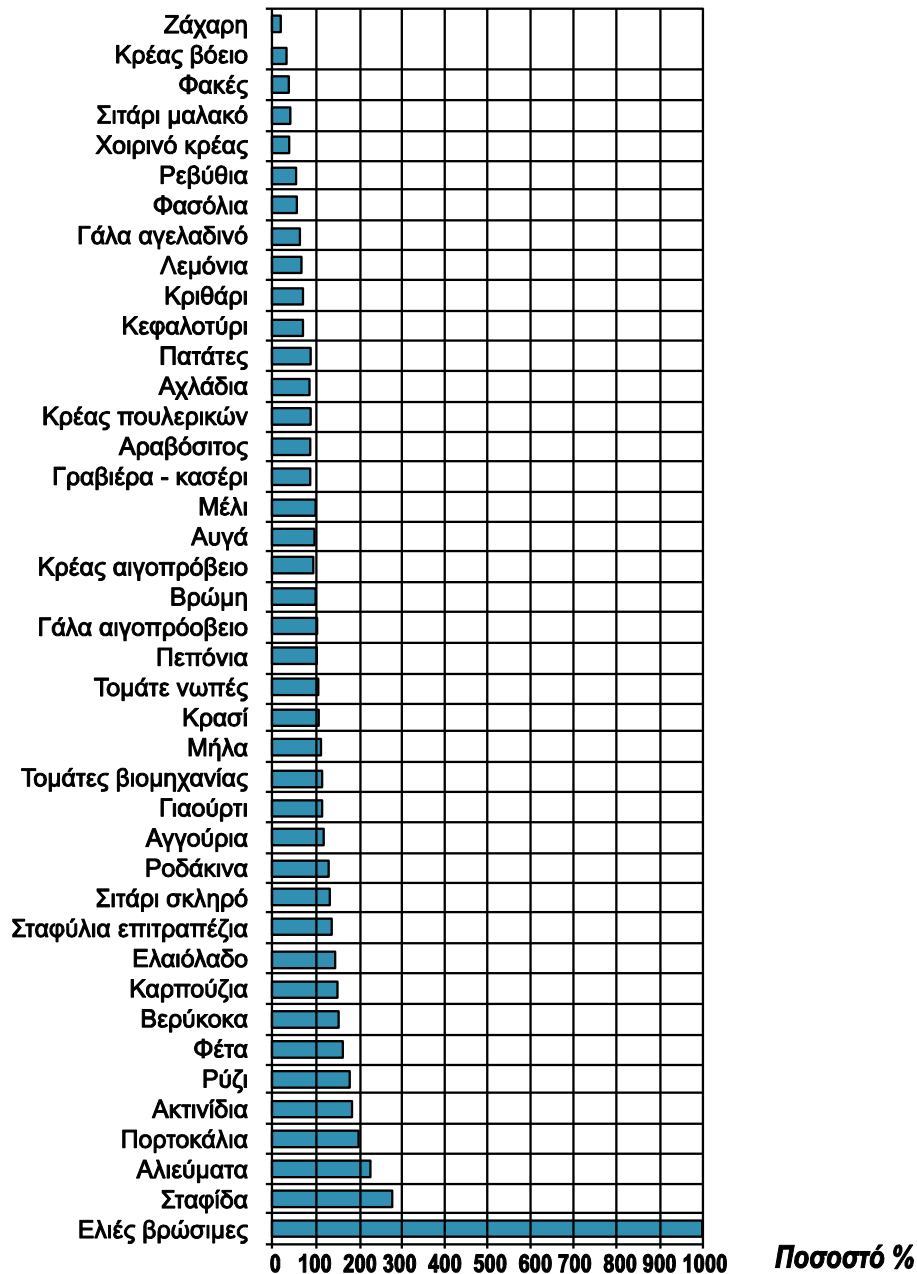
Η πολυαπασχόληση των αγροτών χωρίζεται σε πολυδραστηριότητα (*pluriactivity*), σε μερική απασχόληση (*part-time farming*) και σε εξωγεωργική

απασχόληση (off farm- employment). Σε έρευνα του ΕΘΙΑΓΕ ο Φωτόπουλος (2000) παρουσιάζει στοιχεία της ΕΣΥΕ που δείχνουν εξωγεωργική απασχόληση των αγροτών (αρχηγών γεωργικής εκμετάλλευσης ή μελών του αγροτικού νοικοκυριού) για το σύνολο της χώρας της τάξης του 40έως 50% με σαφείς τάσεις ανόδου. Προφανώς το εισόδημα που προκύπτει από την εξωγεωργική απασχόληση, είτε δεν δηλώνεται στην εφορία καθόλου είτε δηλώνεται πλημμελώς καθόσον δεν παρουσιάζεται συνήθως ως συστατικό μέρος του αγροτικού εισοδήματος στα στατιστικά δεδομένα. Σε πολλές μελέτες του ΕΘΙΑΓΕ (Φωτόπουλος, 2000) ή του ΕΚΚΕ (Ζακοπούλου, 1999) που προαναφέρθηκαν αλλά και άλλων, μελετάται και αναλύεται το εξωγεωργικό εισόδημα αλλά δεν αναφέρεται έστω η τάξη μεγέθους του, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται λάθος εντυπώσεις ως προς τούς διαθέσιμους πόρους διαβίωσης των αγροτών.

Εθνική Αγροτική Πολιτική και Ανασυγκρότηση

Ίσως τα πιο δημοφιλή σλόγκαν τον καιρό της οικονομικής κρίσης που άρχισε το 2008, να είναι τα εξής: «Η Ελλάδα δεν παράγει τίποτα» ή «Αν πάψουν οι εισαγωγές, τελειώσαμε, θα πεινάσουμε». Οι παραπάνω φράσεις, εκτός από ενδείξεις εθνικής μειονεξίας, μαρτυρούν και ένα έλλειμμα πληροφόρησης του κοινού σχετικά με τις πραγματικές δυνατότητες της χώρας. Οι παραπάνω φόβοι των Ελλήνων είναι εντελώς αδικαιολόγητοι.. Σύμφωνα με έρευνα της ΠΑΣΕΓΕΣ (2012) η Ελλάδα, ακόμα κι αν κοπούν τελείως οι εισαγωγές τροφίμων (όπως έγινε στην Αργεντινή το 2001), δεν πρόκειται σε καμία περίπτωση να πεινάσει. Το ποσοστό αυτάρκειας της χώρας σε μια σειρά βασικών αγροτικών-διατροφικών προϊόντων φυτικής και ζωικής παραγωγής για το 2010 (Σχήμα 1), το 2011, ανήλθε κατά μέσο όρο στο 94%. Ειδικότερα, από την παραπάνω έρευνα προκύπτει ότι το ποσοστό αυτάρκειας στη φυτική παραγωγή ανέρχεται κατά μέσο όρο περίπου στο 99%, αλλά διαφοροποιείται μεταξύ επιμέρους κατηγοριών προϊόντων, όπως τα δημητριακά, όπου η αυτάρκεια ανέρχεται στο 82% περίπου, με το μικρότερο ποσοστό να καταγράφεται στο μαλακό σιτάρι (32%) και το υψηλότερο στο ρύζι (171 %).

Λογικά, παρατηρώντας κανείς το Σχήμα 1, σε μια προσπάθεια ανασυγκρότησης της αγροτικής παραγωγής μέσα στα πλαίσια μίας εθνικής αγροτικής πολιτικής, θα συνιστούσε τους αγρότες να ασχοληθούν με τα ελλειμματικά προϊόντα, έτσι ώστε και αυτοί να εξασφαλίσουν το εισόδημά τους και η χώρα να μην χάνει πολύτιμο συνάλλαγμα για εισαγωγές.

Σχήμα 1: Αντάρκεια αγροτικών – διατροφικών προϊόντων του έτους 2011 (σε χιλ. τόνους)
(Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων, ΠΑΣΕΓΕΣ, ΕΛ.ΣΤΑΤ, ΚΕΟΣΟΕ και ΕΛΓΟ)

Όπως αναφέρεται στη SWOT ανάλυση της ex-ante αξιολόγησης του υποβληθέντος τον Ιούλιο του 2014, από την Ελλάδα στο Ευρωπαϊκό Γεωργικό

Ταμείο, Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης 2014-2020 (ΥΠΑΑΤ, 2015) το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα της διάρθρωσης της αγροτικής οικονομίας στην Ελλάδα είναι η άνιση σχέση μεταξύ ζωικής και φυτικής παραγωγής. Η αξία της ζωικής παραγωγής στο σύνολο της αξίας της αγροτικής παραγωγής ήταν σχεδόν 30% το 2007. Οι τελευταίες θέσεις του χοιρινού και βοείου κρέατος στο Σχήμα 1 είναι μάρτυρες. Η ίδια σχέση ζωικής παραγωγής στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) ήταν γύρω στο 45%. Εδώ χρειάζεται οπωσδήποτε μια προσπάθεια ανάπτυξης της κτηνοτροφίας όχι μόνο στο χοιρινό και βόιο κρέας αλλά στα αιγοπρόβατα στα οποία η Ελλάδα έχει συγκριτικό πλεονέκτημα. Η Ελλάδα παράγει πρωτογενή παραγωγή αξίας 10 δις και μέσα στην κρίση το 2011 οι εξαγωγές των γεωργικών προϊόντων κατέλαβαν το 17,5% των συνολικών. Από την άλλη μεριά και οι εισαγωγές αξίας 5 δις ευρώ (13,5% των συνολικών εισαγωγών) πρέπει οπωσδήποτε να μειωθούν (βλέπε Πίνακα 1). Ο κλάδος των τροφίμων ήταν ο μόνος που άντεξε μέσα στην κρίση και ο οποίος μπορεί να βοηθήσει τη χώρα να προχωρήσει.

Συζήτηση – Συμπεράσματα-Προτάσεις

Η ΚΑΠ είναι η μόνη πραγματικά κοινή πολιτική της ΕΕ η οποία διαθέτει και δική της ειδική χρηματοδότηση. Όπως φαίνεται διαχρονικά, πάντα προέβλεπε την εξασφάλιση του αγροτικού εισοδήματος τόσο με μέτρα που αναφέρονται στις άμεσες χρηματικές ενισχύσεις των αγροτών όσο και με διαθρωτικά μέτρα που αφορούν την παραγωγή των προϊόντων, την προστασία του περιβάλλοντος και την ασφάλεια των τροφίμων. Δυστυχώς οι επιδοτήσεις από τους Έλληνες αγρότες εκλήφθηκαν ως εισόδημα και όχι ενίσχυση του πραγματικά παραγόμενου εισοδήματος που θα οδηγούσε σε πάγιες και διαθρωτικές επενδύσεις στη αγροτική τους εκμετάλλευση. Η Ελλάδα που ωφελήθηκε ομολογουμένως πολύ (οι ενισχύσεις 45% του αγροτικού εισοδήματος) από την ΚΑΠ εδώ και δεκαετίες και θα συνεχίσει να ωφελείται στο μέλλον (19.5 δις για το 2014-20) δεν μπόρεσε να αλλάξει δραστικά, με μια παράλληλη δυναμική εθνική αγροτική πολιτική, τους δυσμενείς όρους της αγροτικής παραγωγής της, όπως είναι για παράδειγμα το υψηλό κόστος παραγωγής και έτσι να επηρεάσει

θετικά το αγροτικό εισόδημα. Βέβαια για να μειωθεί το κόστος παραγωγής, από πλευράς πολιτείας, μια σειρά άλλων επιτευγμάτων πρέπει να προηγηθούν όπως:

1. Οι (αναγκαστικοί) αναδασμοί για την μείωση του πολυκερματισμού της αγροτικής γης με θετική επίδραση στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και της γης.
2. Η μεταρρύθμιση του κληρονομικού δικαίου ώστε να απαγορευτεί ο τεμαχισμός της γεωργικής γης κατά την κληροδοσία της στους επιγόνους, αλλά και μετά από αυτήν καθοιονδήποτε τρόπο.
3. Η σύσταση και ανάπτυξη της τράπεζας γης μέσω της οποίας μπορεί μεταβιβαστούν γρήγορα γεωργικές εκτάσεις ώστε να αυξηθεί το μέσο μέγεθος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.
4. Η καθιέρωση ζωνών καλλιέργειας ώστε να μειωθούν οι ζημιές λόγω γεωγραφικής/κλιματολογικής ακαταλληλότητας και να μπορέσουν να αναπτυχθούν παραγωγικά δίκτυα αλληλο-υποστήριξης.
5. Η κλιμάκωση των άμεσων ενισχύσεων στους παραγωγούς, με φθίνοντα συντελεστή όσο μεγαλώνουν τα εισοδήματα.
6. Η ενίσχυση με χρηματοδοτικά και διοικητικά κίνητρα της εντόπιας σποροπαραγωγής, της εγχώριας βιομηχανίας γεωργικών μηχανημάτων, συμβατικών λιπασμάτων, βιολογικών λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων, κτηνιατρικών φαρμάκων (γιατί άραγε είμαστε ως χώρα σε καλή θέση στην αγορά στα φάρμακα για τον άνθρωπο και ανύπαρκτοι στα φυτοφάρμακα και στα κτηνιατρικά φάρμακα;).
7. Η υποχρεωτική κατάρτιση των αγροτών (π.χ. ως προϋπόθεση για τις ενισχύσεις) σε θέματα συλλογικής δράσης, δεξιοτήτων Marketing αγροτικών προϊόντων, αλλά και οικιακής οικονομίας, η οποία αν και υπήρξε ενδογενής πρακτική εξοικονόμησης τεκμαρτού εισοδήματος, έχει υποτιμηθεί πολύ από την νέα γενιά. Αγρότης στην περιοχή των Γιαννιτσών έκανε τη σχετική διαπίστωση λέγοντας: «δεν πάμε καλά, αφού οι νέοι στο χωριό αγοράζουν γάλα, αυγά και ψωμί, σίγουρα δεν πάμε καλά».

8. Η ενίσχυση της συλλογικής επιχειρηματικότητας (ομάδες παραγωγών, συνεταιρισμοί, κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις) με ισχυρά φορολογικά ή χρηματοδοτικά κίνητρα.
9. Ενίσχυση των καλών περιβαλλοντικών πρακτικών όπως η χρήση κοπριάς ζώων ή βιολογικών λιπασμάτων πέρα από την «πράσινη» ενίσχυση της ΚΑΠ για σωθούν τα εδάφη από την υποβάθμιση.
10. Επανάδρυση του δικτύου Γεωργικών Εφαρμογών στο Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων κατά τα πρότυπα των Extension Service όλων των προηγμένων χωρών για την μετάδοση της επιστημονικής γνώσης που παράγεται στα σχετικά ινστιτούτα αλλά και την παροχή συμβουλών για την εξασφάλιση του αγροτικού εισοδήματος.

Τα στοιχεία δείχνουν μείωση του αγροτικού εισοδήματος των Ελλήνων αγροτών τα τελευταία χρόνια αλλά πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι:

1. Η μείωση αυτή δεν είναι μεγαλύτερη από την μείωση των άλλων εισοδημάτων ειδικά στα χρόνια της κρίσης (*OECD, 2016*).
2. Τα στοιχεία δεν περιλαμβάνουν το εξωγεωργικό εισόδημα.
3. Δεν είναι ξεκάθαρο αν το εισόδημα που παρουσιάζεται αφορά τους ενεργούς αγρότες ή όλους όσους έχουν μια κάποια ενασχόληση με την γεωργία με οιονδήποτε τρόπο και
4. Δεν αναφέρεται η φοροδιαφυγή που είναι η μεγάλη πληγή της Ελληνικής οικονομίας και η οποία επηρεάζει όλους τους τομείς της οικονομίας.

Σε επίπεδο εκμεταλλεύσεων και παραγωγών η πλαισίωση των συνεταιρισμών και των ομάδων παραγωγών με στόχο τις μαζικές πωλήσεις αλλά και προμήθειες αποτελεί ένα αναμφισβήτητο εργαλείο για την μείωση της αξίας των εισροών και συνεπώς του κόστους παραγωγής και αύξησης του εισοδήματος. Σε επίπεδο παραγωγού επιπροσθέτως η ισορροπημένη ανάπτυξη αγροκτημάτων με φυτική και ζωική παραγωγή συνάμα, μπορεί να ελαχιστοποιήσει το ευάλωτο της οικονομικής θέσης των αγροτών και να δημιουργήσει ευκαιρίες για καλές πρακτικές όπως χρήση των υπολειμματικών πόρων της φυτικής (άχυρα, πούλπες, πυρήνες φρούτων) από την ζωική και ανάποδα (κοπριές, βιοαέριο) με σκοπό την μείωση της αξίας των εισροών, την

μείωση του κόστους παραγωγής, την δημιουργία οικονομιών κλίμακας και την αύξηση του τεκμαρτού εισοδήματος.

Η Ελλάδα, σαν μια περιοχή πρωτογενούς παραγωγής, δεν μπορεί να ανταγωνιστεί με όρους μαζικής φτηνής, παραγωγής, γιατί το μέγεθός της δεν επιτρέπει τη μετάβαση σε τέτοιου είδους εκμεταλλεύσεις. Το πλεονέκτημά της ήταν και πρέπει να συνεχίσει να είναι οι μικρές και ποιοτικές παραγωγές που με κόπο, μεράκι και σεβασμό στον άνθρωπο μπορεί να αντλήσει από το χώμα της με σύμμαχο το υπέροχο κλίμα της. Η ελληνική γη και οι άνθρωποί της, μπορούν να παράγουν εκπληκτικά προϊόντα. Τα ελληνικά προϊόντα μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως πρώτη ύλη για την παραγωγή καινοτόμων, μοναδικών πιστοποιημένων τροφίμων (ΠΟΠ, ΠΓΕ, βιολογικά, κ.α.) ελκυστικών στον καταναλωτή, ικανών να εξαχθούν στην παγκόσμια αγορά και να συμβάλουν καθοριστικά στην παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας. Με τον τρόπο αυτό θα δούμε τις εξαγωγές να εκτινάσσονται στα 10 δισ. σε 2-3 χρόνια (Κουρέτας, 2015).

Αναφορές

Ελληνόγλωσσες

Βεργόπουλος, Κ., (1975) *Το Αγροτικό Ζήτημα*, Εξάντας, Αθήνα, 1975.

ΓΑΙΑ Επιχειρείν (2015) <https://www.c-gaia.gr/> (30-10-2015).

Δαμιανός, Ι. Δ., (2015) Εφημερίδα Agrenda, «Πίσω από τον κατά κύριο επάγγελμα αγρότη κρύβονται και ....γεωκλήμονες» (έκδοση της 31-10-2015).

ΕΛΣΤΑΤ-Ελληνική Στατιστική Αρχή (2015), *Στατιστικές Γεωργίας - Κτηνοτροφίας*

Ζακοπούλου, Ε. (1999) Πολυαπασχολούμενοι και Γεωργία: προς μία νέα ανίχνευση ενός πολυδιάστατου φαινομένου, *Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*. ΕΚΚΕ (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών) Εκδόσεις Πλέθρον.

ΗΜΕΡΗΣΙΑ, (2015) Οικονομική Εφημερίδα Αθηνών, <http://www.imerisia.gr> (02-11-2015).

Καρανικόλας, Π., (2009) *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Άρδην, τεύχος 74.

Κασίμης, Χ., και Λουλούδης (1999), *Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα* (Εισαγωγή - Επιμέλεια). ΕΚΚΕ, Εκδόσεις ΠΛΕΘΡΟΝ.

Κολλάτος, Γ., (2010) *Δέκα αλήθειες για το Αγροτικό Ζήτημα της χώρας*. Εφημερίδα Το Βήμα έκδοση της 07-02-2010.

Κουρέτας, Δ., (2015) *Από τη γεωργική ανισότητα στη γεωργία ποιότητας*. Εφημερίδα ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ (28/09/2015).

Λουλούδης, Λ (1995) *Πολιτικές όψεις της κρατικής παρέμβασης στη γεωργία*, Κριτική ανασύνθεση των απόψεων ηγετικών στελεχών στο χώρο της αγροτικής πολιτικής στην Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης σσ.121-146.

Λουλούδης, Λ., Μαραβέγιας, Ν., (1999) *Αγρότες, κράτος και εξουσία στην Ελλάδα (1981-1996), Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, ΕΚΚΕ (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών) Εκδόσεις Πλέθρον.

Μούσης, Ν., (2011) *Ευρωπαϊκή Ένωση: Δίκαιο, Οικονομία, Πολιτική*, Εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα.

Μπουρδάρας Δ., (2006) *Η μεταρρύθμιση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής*, Ινστιτούτο Αγροτικών Ερευνών.

ΠΑΣΕΓΕΣ - Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ενώσεων Αγροτικών Συνεταιρισμών, (2012) www.paseges.gr (27-10-2015).

Πέζαρος, Π., (2008) *Η τελευταία μεταρρύθμιση της ΚΑΠ και η εφαρμογή της στην Ελλάδα: Θεσμικές και πολιτικές διαστάσεις*, Κ. Κριμπάς & Λ. Λουλούδης (Επιμ.) *Η Ελληνική Γεωργία και η Αγροτική Πολιτική*, Έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών.

Ρουσιάνου, Α.,(2015) *Κοινή Αγροτική Πολιτική και Αγροτική Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2015).

Σακελλαρόπουλος, Θ., (2011) *Η μεταπολεμική αγροτική πολιτική και οι μακροπρόθεσμες τάσεις αλλαγής της*, Σακελλαρόπουλος Θ. (2011) (επιμ.), *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Διόνικος, Αθήνα, ISBN 978-960-6619-66-3, σσ. 214-233.

Σέμος, Β. Α., (2011) *Ευρωπαϊκή Ένωση και Κοινή Αγροτική Παραγωγή*, Εκδόσεις Ζήτη. Θεσσαλονίκη.

Σταυρόπουλος, Θ., (1979) *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος: Από Φραγκοκρατία μέχρι σήμερα (1267-1980)* Τόμος Α' Εκδόσεις Λιβάνη.

Τζακώστα Α., (2010) *Η Νέα Κοινή Αγροτική Πολιτική στην Ελλάδα. Εφαρμογή και Επιπτώσεις*, αναφορά για το ΥΠΑΑΤ.

Τράπεζα Πειραιώς, (2015) Εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ, *Η ακτινογραφία της ελληνικής γεωργίας*, Τράπεζα Πειραιώς, 2 Σεπτεμβρίου 2015, Αθήνα.

ΥΠΑΑΤ -Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης & Τροφίμων (2015) *Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης 2014-2020*. <http://www.agrotikianaptixi.gr/index.php> (15-10-2015).

ΥΠΑΑΤ - Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, (2015). www.minagric.gr (27-10-2015).

Φωτόπουλος, Χ., (2000) (Επιμέλεια), *Το Εξωγεωργικό Εισόδημα των Ελληνικών Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων*, ΕΘΙΑΓΕ - Εθνικό Ίδρυμα Αγροτικής Έρευνας (2000). Εκδόσεις ΑΘ. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ. Αθήνα 2000.

Agrenda (2015), *Green Box* Εκδοτική ΑΕ. (Έκδοση της 07-11-2015).

Ξενόγλωσσες

Cunha, A. and Swinbank, A., (2011) *An Inside View of the CAP Reform Process: Explaining the MacSharry, Agenda 2000, and Fischler Reforms*, Oxford University Press.

European Commission, (1968) *Memorandum on the Reform of Agriculture in the European Economic Community and Annexes*, Com (68) 1000, parts A and

B,http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/crisis-years-1970s/com68-1000_en.pdf (21-10-2015).

European Commission, (2012), *Agriculture in the EU*, Statistical and Economic Information, Report 2012.

European Commission, (2015), http://ec.europa.eu/contracts_grants/pa/partnership-agreement-greece_el.pdf (12-10-2015)

Eurostat, (2011 and 2015) <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics> (03-11-2015).

Hill, B., Presidential Address, *Some Economics of Public Statistics*, Journal of Agricultural Economics, Vol. 59, No.3, 2008, 387-420. <http://www.agronews.gr> (09-11-2015).

Mavridis, S., (2015) *Greece: Developed, developing or country in permanent transition?* Social Cohesion and Development, Vol. 10, No1, 2015, pp 55-51.

OECD (1994), “*Creating Rural Indicators for Shaping Territorial Policy*”, OECD Paris, 1994.

OECD (2016), *Income inequality* (indicator), doi: 10.1787/459aa7f1-en. Accessed on 29 January 2016.

Pezaros P., (1999), The Agenda 2000 CAP reform agreement in the light of the future EU enlargement in "A *Guide to the Enlargement of the EU (II) - A review of the Process, Negotiations, Policy Reforms and Enforcement Capacity*" published by EIPA, 1999. (09-11-2015).

(Adamopoulos, 2012; sadfhsfdhg, 2012)